

Renáta Přichystalová
Odsjek za arheologiju i muzeologiju
Department of Archaeology
and Museology
Filozofski fakultet, Sveučilište Masaryk,
Faculty of Arts, Masaryk University
Brno, Czech Republic
svecova@phil.muni.cz

Pogrebni rituali, nekad i danas: njihovo povijesno i današnje značenje

Kao dio kulturnog svijeta, čovjek se u povijesno-filozofskim i religijskim radovima često naziva homo religiosus. Međutim, u suvremenom društvu takvo označavanje čovjeka ponekad gubi svoje pravo značenje. U sekulariziranom europsko-sjevernoameričkom kulturnom prostoru ljudi su sve rjeđe povezani s ritualima koji su nekoć bili sastavni dio ljudskog života, od rođenja do smrti. Čini se kao da je duhovni sadržaj ljudskog bića ispražnjen, a da ga pritom nije zamijenilo ništa novo. No, nakon pandemije COVID-19 bolesti kod mnogih se probudila svijest o toj praznini, što ih je potaklo na povratak tradiciji ritualiziranog poimanja vremena. Ljudi su počeli intenzivnije doživljavati ograničenost vlastitog vremena i suočavati se s njom kroz ponovno otkrivanje pogrebnih rituala, a arheologija pogrebnih običaja može igrati važnu ulogu u tom procesu povratka. Na temelju rezultata istraživanja ove vrste arheologije, ljudi mogu bolje razumjeti značenje i konačnost oproštajnih rituala, kako iz daleke prošlosti tako i iz nedavne povijesti.

Ključne riječi: rituali, obred prijelaza, ukop, pogrebno ponašanje, homo religiosus, arheologija pogrebnih običaja, zabranjena smrt, ukroćena smrt.

Funerary Rituals Past and Present: Their Historical and Ongoing Significance

Human being as part of the cultural world is often referred to in historical-philosophical or religious studies writings as Homo religiosus. In the contemporary, modern world, however, this designation sometimes loses its meaning. In the secularised Euro-North American cultural space, people today are often disconnected from the rituals that used to accompany people from birth to death. It is as if the spiritual content of the human being has been emptied and replaced by nothing for the time being. In the aftermath of the covid pandemic, many people have become aware of this emptiness and are trying to return to the tradition of ritualised perception of time. They perceive their finiteness and try to cope with it through rediscovered funerary rituals. Funerary archaeology can facilitate this journey of return. Based on the results of funerary archaeological research, people can understand the meaning and finality of farewell rituals through ancient and not so ancient history.

Key words: rituals, rite de passage, burial, funerary behaviour, homo religiosus, funerary archaeology, forbidden death, tamed death

Povijest roda *Homo* seže daleko u prošlost. Već prije tri milijuna godina predci današnjeg modernog čovjeka, poznatog i kao *Homo sapiens sapiens*, koračili su stazama prema svojim domovima. Najstariji ostatci čovjeka današnjeg tipa potječu iz razdoblja od oko 300 do 200 tisuća godina prije Krista, a prvi namjerni pokopi, koji su arheološki dokumentirani, obavljani su prije otprilike 78 000 godina. Jedno od najstarijih nalazišta takvog pokopa otkriveno je u špilji Panga ya Saidi, koja se nalazi na području današnje Kenije (Afrika). Riječ je o pokopu trogodišnjeg djeteta, znanstvenicima poznatog pod imenom Mtoto (što na svahiliju znači 'dijete'). Dijete je bilo položeno na desni bok, u položaju koji podsjeća na fetus, te je vjerojatno bilo čvrsto umotano u pogrebni pokrivač.¹

Međutim, nije potrebno otići sve do Afrike kako bismo pronašli primjere dubokog poštovanja prema pogrebnim običajima paleolitskog čovjeka; dovoljno je posjetiti lokalitet Dolní Věstonice u južnoj Moravskoj (Češka). Tijekom ljeta 1986. godine trojica radnika tadašnjeg Arheološkog instituta Čehoslovačke akademije znanosti u Brnu, pod vodstvom Bohuslava Klíme, otkrili su jedinstveni grob s trima pokojnicima iz gravetijenskog razdoblja (30 000 – 25 000 godine prije Krista).² Tri odrasla mladića bila su zajedno pokopana u plitkoj grobnjoj jami, u kojoj su pronađeni i mnogobrojni artefakti izrađeni od mamutovih kljova i životinjskih zuba, a njihove glave i klinovi bili su posuti okerom. To su sve znakovi važnog ritualnog ponašanja povezanog s tzv. *obredom prijelaza (rite de passage)*,³ kada čovjek prelazi iz svijeta živih na onu drugu stranu, u podzemni svijet. Svrha takvih rituala bila je osigurati mir mrtvima i zaštititi žive od mogućih negativnih utjecaja iz onostranog svijeta. Od razdoblja neolitika (mlađe kameno doba, otprilike 8000 – 5000 godina prije Krista) groblja i posebno određena mjesta za ukop, kao i običaji vezani za njih, postali su tijekom vremena ključni dio ritualnog ponašanja svih izumrlih kultura i društava.⁴

Time dolazimo do same srži svega prethodno izrečenog, odnosno do opće potrebe za ritualima koji kodiraju osnovna pravila ljudskog postojanja i uspostavljaju u njemu red koji je njima utvrđen. Bez tog reda ljudsko postojanje bilo bi besmisle-

The history of the genus *Homo* goes back a long way. The ancestors of today's modern human, also known as *Homo sapiens sapiens*, had already trodden the paths to their homes three million years ago. The oldest human remains of today's type date from around 300 to 200 thousand years B.P., and the first intentional burials have been archaeologically documented from around 78,000 years ago. And one of the oldest is a find from the Panga ya Saidi cave in present-day Kenya (Africa). It is the burial of a three-year-old child, known to scientists as Mtoto (Swahili for child). He was laid on his right side in a position reminiscent of a foetus in the womb, and the body was most likely wrapped tightly in a burial shroud.¹

We don't have to go all the way to Africa to see an example of the highly reverent burial behaviour of Palaeolithic man, just visit the site of Dolní Věstonice in southern Moravia (Czech Republic). The unique discovery of the grave of three individuals from the Gravettian period (30–25000 BP) was made in the summer of 1986 by workers from the then Archaeological Institute of the then Czechoslovak Academy of Sciences in Brno, led by Bohuslav Klíma.² Three young adult men were buried side by side in a shallow grave pit, they were equipped with a considerable number of artefacts made of mammoth tusks and animal teeth, their heads and wedges were sprinkled with ochre, etc. Everything bears the signs of an important ritual behaviour connected with the so-called *rite de passage*,³ when a person passes from the world of the living to the other side - to the underworld. Everything had to be done so that the dead would find peace and the living would be protected from unwanted interference from the other world. Since the Neolithic period (the younger Stone Age: ca from 8-5000 BC) - the existence of cemeteries or special burial grounds and practices has been an integral part of the ritual behaviour of all extinct cultures/societies.⁴

Here we come to the essence of what has been written above, i.e. - the general need for rituals which encode the general rules of human existence, give it the order codified by these rituals. Without this order, human existence would be meaningless. Through the regular repetition of rituals, mythical

¹ Martín-Torres *et al.* 2021.

² Klíma 1987; Trinkaus 2014.

³ Van Gennep 1997.

⁴ Tarlow, Stutz 2013.

¹ Martín-Torres *et al.*

² Klíma 1987; Trinkaus 2014.

³ Van Gennep 1997.

⁴ Tarlow, Stutz 2013.

no. Kroz redovito ponavljanje rituala obnavljali su se mitski obrasci koji su približavali ljudsko društvo harmoniji i stabilnosti „zlatnih dana“, slično kao što danas ažuriramo svoje računalo, laptope, mobitele i sl. kako bi radili na optimalan način. Sveto i profano bili su u skladu. Upravo je na taj način funkcioniralo društvo takozvanog *arhaičnog čovjeka*, čiji se *modus vivendi* sastojao od uzastopnih *obreda prijelaza*, od rođenja, preko djetinjstva i ulaska u odraslu dob, osnivanja obitelji pa sve do smrti.⁵ Prema svjetski poznatom religijskom teoretičaru Mircei Eliadi, *arhaični čovjek* također se može opisati kao *homo religiosus*. No, ovaj pojam ne uključuje samo pripadnike davno izumrlih kultura. Eliade tvrdi da arhaični mentalitet (ciklička percepcija postojanja) i danas živi i funkcionira u mnogim dijelovima svijeta te sadrži naslijeđe pretpovijesnog i protopovijesnog stanovništva.⁶

Što je, međutim, sa suvremenim čovjekom, koji je ciklički koncept vremena i povratak mitskom prapočetku zamijenio linearnim poimanjem vremena, u kojem prosperitet društva ovisi o kvaliteti dijaloga s Bogom (blagoslov ili kazna)? U društvima koja baštine judeo-kršćansku filozofiju obredi prijelaza također imaju ključnu ulogu. I židovi i kršćani pokapaju svoje pokojnike na posebnim mjestima odnosno *locus sacer*.⁷ Obje religije imaju jasno definirane pogrebne obrede, koje je nužno slijediti kako bi pokojnik u zagrobnom životu pronašao vječni mir i kako bi se spriječilo da postane tzv. „živi mrtvac“, povratnik ili vampir, koji bi mogao naštetiti ožalošćenima. U takvim krajnostima je i način na koji je pokojnik preminuo imao velik utjecaj na oblik pokopa, tj. bilo je važno je li riječ o prirodnoj smrti, iznenadnoj, neobjašnjivoj smrti, samoubojstvu, tijelu pogubljenog zločinca, nekrštenog djeteta itd. (tzv. loša smrt).⁸

Europski kršćanski pogrebni obredi svakako su doživjeli značajan razvoj tijekom svoje gotovo dvije tisuće godina duge povijesti. S vremenom su se prilagođavali promjenama unutar same religije (od pravoslavne i Katoličke crkve do anglikanske tradicije i raznih protestantskih ogranaka kršćanstva) ali i širim društvenim transformacijama (ratovi, epidemije, glad, utjecaji istočnjačkih religija

patterns were updated, bringing human society closer to the harmony and stability of the “halcyon days”. The sacred and the profane were in harmony. Just like today we update our computers, laptops, phones, etc. to work in the ideal mode. According to the formula described, the society of the so-called *archaic man* functioned, whose *modus vivendi* consisted of successive structures of *rites of passage* from birth through the transition from childhood to adulthood, the founding of a family and even death.⁵ According to the world-renowned religionist Mircea Eliade, *archaic man* can also be described as *Homo religiosus*. This term does not only include members of long-dead cultures. According to Eliade, the archaic mentality (cyclical perception of being) is still alive and functioning in many parts of the world today and contains the legacy of prehistoric and protohistoric populations.⁶

But what about *modern man*, who has exchanged the cyclical concept of time and the return to the mythical first beginning for a linear time in which the prosperity of society depended on the quality of the dialogue with God (blessing or punishment)? Rites of passage are also very important for societies that grow from the foundations of Judeo-Christian philosophy. Both Jews and Christians bury their dead in a special place, in the *locus sacer*.⁷ Both religions have precisely defined funeral rites that must be performed so that the deceased can find eternal peace in the new afterlife, so that he does not become a so-called living dead – revenant – vampire and thus harm the bereaved. At these extremes, the manner of death also had a great influence on the form of burial, i.e. whether the deceased died “naturally” or whether it was a sudden inexplicable death, the body of a suicide, an executed criminal, an unbaptised child, etc. (the so-called bad death).⁸

Of course, European Christian burial rites have also evolved during their almost two thousand years of history. They have responded to changes within the religion itself (Orthodox, Catholic, Anglican church, various Protestant branches of Christianity) and also to social changes (wars, epidemics, famines, influence of Eastern religions or philosophies). The last powerful influence on the development of funeral rites was the process of industrialisation,

⁵ Eliade 1994.

⁶ Eliade 1994; Eliade 1998; Hošek 2004.

⁷ Přichystalová 2018, str. 48.

⁸ Braccini 2014; Gardela 2017; Nezvalová 2016, str. 273.

⁵ Eliade 1994.

⁶ Eliade 1994; Eliade 1998; Hošek 2004.

⁷ Přichystalová 2018, p. 48.

⁸ Braccini 2014; Gardela 2017; Nezvalová 2016, p. 273.

i filozofija). Industrijalizacija je, pak, imala možda najintenzivniji utjecaj, unijela je temeljne promjene u socijalni sastav društva te pokrenula proces postepene sekularizacije društva uključujući i poimanje smrti kao tabu teme. Sve te promjene dogodile su se u relativno kratkom vremenskom razdoblju, tijekom 19. i 20. stoljeća.⁹ Pogrebni obredi spadaju među najstabilnija i najkonzervativnija ritualna ponašanja. Naime, kada je riječ o pogrebnim obredima, „religiozna“ praksa opstaje čak i u sekularnim obiteljima, iako se obred provodi uglavnom samo formalno, bez fokusa na njegovo izvorno značenje.

Nekoć se umiralo u domu, okruženo najbližima, ali se to s vremenom preselilo u sterilno okruženje bolnice, gdje se umire u samoći i bez nazočnosti obitelji, što također ometa proces konačnog (ne nužno ritualiziranog) oproštaja od voljene osobe. Britanski sociolog Geoffrey Gorer 1995. godine napisao je članak pod naslovom *Pornografija smrti* (*The Pornography of Death*), u kojem je tvrdio da je smrt u to vrijeme postala tabu tema. Takvo poimanje smrti usporedio je s odnosom viktorijanskog društva prema seksu istaknuvši kako se o seksu s vremenom počelo otvoreno govoriti dok je smrt postala društveno tabuizirana tema. Gorer je svoju tezu podcrtao situacijom iz vremena nakon Prvog svjetskog rata, kada je došlo do postupnog nestanka religijskih rituala žalovanja, što je, prema njegovim riječima, izazvalo brojne psihološke probleme među ljudima.¹⁰

Situacija se dodatno pogoršala nakon Drugog svjetskog rata, kada je zavlдалo opće odbijanje razgovora o smrti kao normalnom dijelu svakodnevnog života, što je dovelo do marginalizacije teme smrti i korištenja kulta mladosti i snage kao sredstva potiskivanja ove teme. Posljedice tog procesa vidljive su i danas, a postale su posebno očite tijekom pandemije COVID-19 bolesti, kada je stalna prisutnost ljudske smrtnosti izazvala duboke psihičke traume u današnjoj populaciji (među svim generacijama). Međutim, započeo je dugotrajan proces oporavka.¹¹

Kako bi smrt postala tema svakodnevnog razgovora, Arièsova „zabranjena ili spektakularna smrt“ (engl. „forbidden or spectacular death“) mora ponovno postati „ukroćena smrt“ (engl. „tamed death“). Drugim riječima, kako bi uvježbani, revi-

which brought about fundamental changes in the social composition of society, as well as the gradual secularisation of the European population and the consequent tabooing of death. All this took place in a relatively short period of time in the 19th and 20th centuries.⁹ Funeral rites are among the most stable and conservative ritual behaviours. It is precisely in funeral rituals that “religious” practice continues even in secular families, although the form of the ritual is rather enforced without the original content.

Dying has moved from the home to the sterile environment of hospitals, and people often spend the last moments of their lives alone rather than in the circle of their closest relatives, which also disrupts the process of a final (not necessarily ritualised) farewell to a loved one. In 1955, the British sociologist Geoffrey Gorer wrote an article entitled “*The Pornography of Death*” in which he argued that death is currently taboo. He compared the situation with Victorian society’s attitude to sex. He pointed out that while sex was beginning to be talked about openly, death had become a socially taboo subject. He emphasised his thesis that after the First World War, religious mourning rituals gradually disappeared, which he said caused people psychological problems.¹⁰

The situation was exacerbated after the Second World War, when there was a general refusal to talk about death as a normal part of everyday life, which led to the issue of death being marginalised and covered up by the cult of youth and strength. We can still see the consequences of this process today. They were fully manifested during the covid pandemic, when the constant presence of human finitude caused deep psychological traumas in the current population (across generations). Now the long-term healing process has begun.¹¹

In order for death to become a commonly communicated topic, Ariès’ “forbidden or spectacular death” must once again become a “tamed death”, i.e. the processes of coming to terms with death on the part of the dying person must become a normal part of life and, at the same time, of life around the dying person, so that the practised, revitalised funeral customs and ceremonies that accompany the dying person before and after death regain their

⁹ Přidalová 1998.

¹⁰ Gorer 1955.

¹¹ Přidalová 1998; Gorer 1955.

⁹ Přidalová 1998.

¹⁰ Gorer 1955.

¹¹ Přidalová 1998; Gorer 1955.

talizirani pogrebni običaji i ceremonije koji prate umiruću osobu prije i nakon smrti ponovno stekli svoje značenje, suočavanje umiruće osobe sa smrću mora postati normalan dio njezina života kao i života onih u njezinu okruženju.¹² Ovdje dolazimo do srži problema, a to je temeljna potreba za ritualima koji kodiraju opća pravila ljudskog postojanja i dovode ga u red, koji se uspostavlja ponavljanjem vjerskih (magijskih) obreda. U tom pogledu, arheologija koja se bavi proučavanjem pogrebnih običaja pomaže nam razumijeti ljudsku potrebu za ritualima.

Zahvala

Članak je nastao uz financijsku potporu Češke zaklade za znanost u okviru projekta „Formiranje multietničkih složenih društava u ranosrednjovjekovnoj Moravskoj. Teorija kolektivnog djelovanja i interdisciplinarni pristup (formiranje)“ (šifra projekta: GX21-17092X).

comprehensible content.¹² Here we come to the heart of the matter, to the general need for rituals, which code the general rules of human existence, give it order, which is codified by the repetition of a religious (magical) ceremony. Funerary archaeology is currently helping us to understand this human need for ritual.

Acknowledgement

The article was produced with the financial support of the Czech Science Foundation; the project “The Formation of Multi-ethnic Complex Societies in Early Medieval Moravia. Collective Action Theory and Interdisciplinary Approach (Formation)”; project code GX21-17092X.

¹² Ariès 2000; Jacobsen, Petersen 2020.

¹² Ariès 2000; Jacobsen – Petersen 2020.

Literatura / Bibliography

Ariés 2000

P. Ariés, *Dějiny smrti*, Praha 2000.

Braccini 2014

T. Braccini, *Před Draculou: archeologie upíra*, Prag 2014.

Eliade 1994

M. Eliade, *Posvátné a profánní*, Praha 1994.

Eliade 1998

M. Eliade, *Mýty, sny a mystéria*, Praha 1998.

Gardela 2017

L. Gardela, *Bad Death in the Early Middle Ages. Atypical Burials from Poland in a Comparative Perspective*, Rzeszów 2017.

Gorer 1955

G. Gorer, The Pornography of Death, *Encounter*, October Issue, London 1955, 49–52.

Hošek 2004

P. Hošek, Mircea Eliade: homo religiosus, *Reflexe. Filozofický časopis* 26, Praha 2004, 79–96.

Jacobsen, Petersen 2020

M. H. Jacobsen, A. Petersen, The Return of Death in Times of Uncertainty. A Sketchy Diagnosis of Death in the Contemporary ‘Corona Crisis’, *Social Sciences* 9 (8), 131, Basel 2020, DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci9080131>.

Klíma 1987

B. Klíma, Mladopaleolitický trojhrob v Dolních Věstonicích, *Archeologické rozhledy* XXXIX, Praha 1987, 241–253.

Martinón-Torres *et al.* 2021

M. Martinón-Torres, F. d’Errico, E. Santos *et al.*, Earliest known human burial in Africa, *Nature* 593, London 2021, 95–100, DOI: <https://doi.org/10.1038/s41586-021-03457-8>.

Nezvalová 2016

L. Nezvalová, Anomálie v pochovávaní na stredovekých pohrebiskách - prejav okrajových skupín obyvateľstva?, *Archaeologia Historica* 41, Brno 2016, 263–284.

Přidalová 1998

M. Přidalová, Proč je moderní smrt tabu?, *Sociologický časopis* XXXIV/3, Praha 1998, 347–361.

Přichystalová 2018

R. Přichystalová, Organizácia pohrebných areálov a charakter pohrebných obradov na Pohansku při Břeclavi (na základe porovnania pohrebiska pri druhom kostole a disperzných pohrebísk na južnom predhradí hradiska), *Acta Musei Nationalis Pragae, Historia* 72/1–2, Praha 2018, 46–61.

Tarlow, Stutz 2013

S. Tarlow, L. N. Stutz (ur.), *The Oxford handbook of the archaeology of death and burial*, Oxford 2013.

Trinkaus 2014

E. Trinkaus, *Life, death and burial at Dolní Věstonice II*, u: *Mikulov anthropology meeting. Dolní Věstonice Studies* 20 (ur. S. Sázelová, A. Hupková, T. Mořkovský), Brno 2014, 67–71.

Van Gennep 1997

A. van Gennep, *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*, Praha 1997.